

Inventering kulturgravar

Bjärke församling har låtit genomföra en kulturhistorisk karakterisering och värdering av alla kyrkogårdar i församlingen.

Inventeringen genomfördes av Ateljé Arkitekten i Väst AB i Skara, bebyggelseantikvarie Anna Lokrantz.

Enligt Kulturminneslagen – KML (SFS 1988:950) är det en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö och ansvaret för detta delas av alla.

Alla kyrkogårdar byggda eller anlagda fram till 1939 skyddas av KML.

KYRKOGÅRDAR

Under tidig medeltid anlades Sveriges första kristna begravningsplatser. De medeltida kyrkorna byggdes ofta med en tillhörande liten kyrkogård som delades in efter byarna i socknen. Denna tradition har överlevt till modern tid i form av familjegravar. De första kyrkorna var ibland befästa och sedan behovet försvann har traditionen levt kvar i en liknande form, nämligen kyrkogårdsmuren och entrén. På äldre kyrkogårdar fanns vanligen flera entréer.

På kyrkogårdarna har genom tiderna olika slags byggnader förekommit. Klockstaplar placerades så högt som möjligt bredvid kyrkan för att ljudet skulle nå ut i bygden. Under medeltiden och tiden därefter uppfördes ofta en så kallad tiondelada, för förvaring av böndernas tionden, som betalades i form av spannmål. Sockenmagasin började, efter påbud av staten, byggas i mitten av 1700-talet och skulle lagra spannmål för dåliga tider. Byggnaderna var inte speciellt påkostade och uppfördes i lokala byggnadsmaterial såsom tegel eller, i de skogrika trakterna i Sverige, av timmer. Kyrkogården fungerade under lång tid inte bara som begravningsplats, utan även som samlingsplats för handel.

Den medeltida kyrkogården var gräsbevuxen och utan planteringar. Ibland fanns en trädkrans runt begravningsplatsen, men oftast återfanns träden utanför kyrkogårdsmuren. Det var genom de medeltida klostren som trädgårdskonsten i Sverige utvecklades. Klostren introducerade växter, exempelvis buxbom, och påverkade genom sina trädgårdar sannolikt de omkringliggande kyrkogårdarna.

Efter reformationen kom influenserna från de lokala herrgårdarnas planteringar. I dessa parker började under 1600-talet alléer av inhemska träd att planteras, och under senbarocken introducerades den idag i parker och på kyrkogårdar så vanliga parklinden. Bok, idegran, liguster och måbär dök upp på kyrkogårdarna på liknande sätt. Mot slutet av 1600-talet började träd-planteringar på kyrkogårdarna förekomma i form av lindar på jämnt avstånd runt hela kyrkogården.

Under 1600-talet, då kyrkorummet och gravkoret var de förnämsta gravplatserna, blev kyrkogården mer försummad. Dessutom ingick det, fram till år 1819, i klockarens löneförmåner att få gräsbete för kreatur. År 1554 sände Gustav Vasa ut ett förmaningsbrev i Sverige. Där stadgades att gravplatserna inte fick förorenas av djur och att gravarna skulle hållas och bevaras på ett kristligt sätt. Brevet fick ingen större genomslagskraft, troligen delvis på grund av att klockarprivilegierna fortfarande levde kvar. Från den stora stadsbranden i Skara år 1719 berättas om hur en kvinna som upptäckte branden larmade gudstjänstbesökarna genom att bulta på domkyrkodörren med ett människoben som låg på kyrkogården.

Kungligheter och högadel begravdes i många fall inne i kyrkobyggnaderna. Under senmedeltiden fick dessutom övrig adel samt kyrkans välgörare möjlighet till gravplats i kyrkorna. Övriga församlingsbor begravdes i området kring kyrkan. Efter 1783 resulterade upplysningens idéer i en kunglig förordning som förbjöd fortsatt försäljning av gravar inne i kyrkorna. Hygienaspekter hade blivit viktigare och kyrkornas ohygieniska miljö skulle förändras. På 1790-talet skedde en stor befolkningsökning vilket ställde större krav på begravningsplatser än tidigare. För att undvika alltför ohälsosamma miljöer i stadens centrum, blev det allt vanligare att anlägga nya kyrkogårdar utanför staden. Under 1800-talet fick kyrkogårdskonsten ett genombrott. Gustav IV Adolf genomdrev en författning år 1805 som krävde ritningar för uppförandet av nya kyrkogårdar med rekommendation om trädplantering, inhägnad och striktare planer. År 1815 beslöt den svenska riksdagen om förbud mot begravingar inne i kyrkan, samt att nya kyrkogårdar skulle anläggas utanför stadsgränserna och därmed ersätta kyrkogårdarna inne i städer och byar. Därefter utvecklades kyrkogårdarna till arkitektoniska enheter med gångar, plansystem och kvartersindelning efter symmetriska mönster med influenser från Frankrike. Gravkonsten utvecklades och tog sig uttryck i olika konststilar, stenhuggartraditioner samt järnindustrins gjutna järnkors, kedjor och staket. Nya

kyrkogårdar anlades i regel med alléer och regelbundna gravkvarter. Trädbeståndet skulle ge begravningsplatsen parkkaraktär, men även rena mark och luft. Flertalet kyrkogårdar försågs med bisättningskapell.

Kyrkogårdarnas mest framträdande platser, i öster och i söder, såldes ofta som familjegravar till det övre samhällsskiktet. Konsekvensen av detta blev att kyrkogårdarna delades i ett område med köpta gravar och ett med fri- eller linjegravar, dvs allmänna gravar. De senare bestod ofta av enkla gravkullar eller träkors. Spår av denna indelning kan man ibland fortfarande se på våra kyrkogårdar.

Den så kallade kyrkogårdsparken utvecklades och mot slutet av 1800-talet mjukades de stränga franska idealen upp av influenser från England. Parker och kyrkogårdar anlades och omformades med oregelbundet slingrande stråk, prunkande grönska och friare planteringar. Vid sekelskiftet 1900 utvecklades parallellt med kyrkogårdsparken också skogskyrkogården som, influerad av Tysklands parkkyrkogårdar, antog en än mer fri och oregelbunden karaktär.

1900-talets början kännetecknas av en utveckling av det sena 1800-talets kyrkogårdstyp. Det är först vid mellankrigstiden som en mer industriell tillverkning slår igenom när det gäller gravvårdar av sten. Efterkrigstiden kännetecknas av en accelererande massproduktion av gravvårdar och strängare utformningsbestämmelser som bland annat har lett till att den tidigare variationsrikedomen till stora delar försvann. Kyrkogårdar som utvidgades fick ofta regelbundna gångsystem och rätta gravrader avdelade av häckar. Under senare halvan av 1900-talet har även minneslundar uppstått, där endast urnor gravsätts och inga individuella vårdar reses. Gravsättningar i minneslundar ökade starkt under 1900-talets sista årtionden.

GRAVVÅRDSKARAKTÄRER

De tidigaste kristna gravmonumenten som återfinns på svenska kyrkogårdar är så kallade tumbor av kalksten. Formen kan härledas tillbaka till medeltiden då tumbor i olika utformning började förekomma. Typen har levt kvar ända in på 1800-talet med en nedgång under den period då gravsättning inne i kyrkorna var vanligt bland högre stånd. De yngre tumborna är normalt mer sparsamt dekorerade än de äldre, endast med en lågerhuggen fris runt inskriptionsytan.

Parallellt med hällar har gravkullar och vårdar av trä och sten förekommit. Den döde fördes till graven i kista, på en bår eller på en så kallad dödsbräda. Den senare begravdes tillsammans med den avlidne. Under 1600-talet började man ställa upp dödsbrädorna på kyrkogården, ofta på den avlidnes grav. Dennes initialer ristades eller målades på brädan och efterhand innefattades hela namnet, dödsår och ibland bibelspråk eller annan dekoration. Gravplatsen kunde också markeras av ett enkelt träkors, men på grund av träets korta beständighet finns ytterst få trävårdar kvar.

Fram till mitten av 1800-talet tillverkades stenvårdar hantverksmässigt av stenhuggare. Stenvårdarna från denna tidsperiod utgörs av stående, sparsamt dekorerade och ofta tunna gravvårdar av röd eller grå kalksten. De kan ha en bågformig avslutning uppåt, ibland krönt av spetsar. Denna gravvårdstyp var vanlig ända in mot 1870-talet.

Från 1850-talet fram till 1890-talet växte stenindustrin i Sverige och med den en stor variationsrikedom beträffande gravvårdstyper och material. Maskinell tillverkning av gravvårdar blev vanligt förekommande och kataloger över gravvårdstyper började nu ges ut. Exempel på gravvårdar från perioden är marmorkors på postament av granit eller sandsten, samt obearbetade stenar med infälld marmorplatta. Den svarta, polerade obeliskan på massiv sockel och med avfasad avslutning var också en vanlig typ. Ju högre gravstenen var, desto ”finare” ansågs personen vara. Gravstenarna omgärdades ofta av en stenram, med eller utan järnstaket. Andra vanliga gravvårdar från denna tid är låga eller höga stående vårdar i granit med grovhuggna sidor och slät, blankpolerad framsida.

I samband med att gravkonsten på kyrkogårdarna utvecklades kom även planteringar i anslutning till gravanordningen. Buxbomshäckar runt gravplatserna var länge en vanlig företeelse på kyrkogården och gravkullarna kläddes ofta av sedum.

Under 1800-talets andra hälft blev gjutjärn ett mycket populärt material. En vanlig typ är gravvårdar i form av ett järnstaket, i varierande höjd och utformning, på en sten- eller järnram. Även trästaket har förekommit. På ena sidan av staketet hängdes en inskriptionsplatta, exempelvis föreställande en pergamentsrulle eller i enklare utformning. Gjutjärnsstaket förekom också i kombination med en stående hög sten av granit.

Andra gjutjärnsvårdar var järnkors som förekom både med enklare dekoration

och med en mycket välgjord dekorativ yta. Gjutjärnsvårdarna var i allmänhet målade svarta, i vissa fall med förgylld inskription och/eller försilvrade detaljer, men även grön och grå ärg förekom. Gravvårdar av trä och järn förekommer nästan inte alls efter 1920-talet.

Efter sekelskiftet 1900 var fortfarande de tidigare nämnda obeliskerna en vanlig gravvårdstyp. Vanliga var också så kallade bautastenar, dvs mycket höga gravstenar med grovhuggna sidor, jugendinspirerade vårdar med växtornamentik samt lägre kraftiga vårdar med grovt bearbetad stenram med rundad profil och markerade hörn. Dekorationer förekommer i form av stenkulor och urnor för blommor.

Under 1920-talet blev formspråket mer stramt och klassicerande, med slätare ytor samt dekorationer i form av t ex facklor och oljelampor. Exempel är granitvårdar med en texttavla mellan två kolonner, krönt av en tempelgavel, vilka förekommer i olika variationer från 1920-talet fram till idag.

Efter andra världskriget utvecklades en ny gravvårdstyp, som karaktäriseras av låga breda granitvårdar med enkla stenramar. Restriktioner från många kyrkogårdsnämnders sida med avseende på nyproducerade gravvårdars höjd och bredd resulterade i att de flesta gravstenar som uppfördes under efterkrigstiden fick en likriktad utformning. En annan orsak var stenindustrins svårigheter efter kriget som medförde att utrymmet för konstnärlig utveckling begränsades kraftigt.

1960- och 70-talsstenarna har en mer förenklad form och typografi.

Gravvårdarna är oftast utförda i slätpolerad diabas alternativt röd eller grå granit och eventuellt med någon mindre dekoration, till exempel med motiv från växt- eller djurriket.

Gravvårdar från omkring 1980 och fram till idag visar på ett rikare och personligare formspråk än vårdarna under efterkrigsdecennierna. De tidigare strikta reglementen för utformningen av gravstenar mjukades upp i och med 1990 års begravningslag och har gett utrymme för en mer personlig utformning av vårdarna. Dekorationer kan ofta ha en starkt personlig anknytning, med motiv som exempelvis uttrycker den avlidnes livsåskådning eller fritidsintressen.

Malin Elmberg